

Terminologizácia a determinologizácia odbornej lexiky

EVA SCHWARZOVÁ (BANSKÁ BYSTRICA)

Slovná zásoba je najpohyblivejšia úroveň jazyka, v ktorej dochádza k častým zmenám. Súčasné obdobie je charakterizované prudkým rozvojom všetkých odvetví vedy a techniky a procesmi ich integrácie a medzinárodnej spolupráce. Tieto integračné procesy vedú k multidisciplinarite, prekrývaniu odborov a vzniku transdisciplín. V súvislosti s tým vzniká potreba zdokonaľovania systému odovzdávania a spracúvania informácií, spolupráce vedcov z rôznych krajín a v rôznych odborných sférach. Dôležitú a nezanedbateľnú úlohu v tomto procese zohrávajú jazykóví odborníci. Prevažnú časť lingvistického fondu tvorí v súčasnosti odborná lexika, ktorej základ tvoria termíny. Odborná terminológia je široká vrstva lexiky, ktorá sa intenzívne rozvíja a aktívne spolupôsobí s inými časťami slovnéj zásoby, najmä s lexikou bežného použitia. Preto sa štúdiom zákonitostí tvorenia terminologickej lexiky, jej štruktúry a sémantiky stalo jednou z najdôležitejších úloh súčasnej lingvistiky.

Vzťah medzi odborným a spisovným jazykom je veľmi úzky – jazyky sa vzájomne ovplyvňujú a doplňajú. Kým spisovný jazyk je určený pre široký okruh používateľov, odborný jazyk ako subsystem spisovného jazyka využíva tak slovnú zásobu a gramatiku spisovného jazyka, ako aj odbornú terminológiu. Je to špecifický systém a na jeho pochopenie sú potrebné určité odborné znalosti až odborné vzdelanie.

Odborný jazyk predstavuje súhrn všetkých jazykových prostriedkov, ktoré sa používajú v oblasti vymedzenej okruhom istej profesie – vedným odborom (Felber, 1986, s.133).

Jednou z hlavných úloh terminológie je presne a stručne definovať, čo je termín a aké sú jeho základné znaky a vlastnosti. Termín je elementárnou a východiskovou jednotkou odbornej lexiky a odborná literatúra ponúka mnoho pokusov, podať čo možno najpresnejšiu definíciu termínu.

Slovo **termín** bolo pôvodne odborným názvom z klasickej logiky a odtiaľ prešiel tento výraz do latinského zloženého slova „terminus technikus“, ktorým sa označovalo slovo alebo zložený výraz odborného charakteru (Roudný, 1977, s. 238). Od tej doby bolo formulovaných množ-

stvo definícií termínu, ktoré mali spoločné aj rozdielne znaky. Keď zhrnieme všetky definície, zistíme, že jednotliví autori chápu termín ako:

1. jazykové vyjadrenie (pomenovanie) pojmu,
2. špecifickú jednotku slovnej zásoby, ktorá má svoju formu a význam,
3. (definovateľný) prvok istého systému.

Definície jednotlivých autorov sa líšia podľa toho, ktoré vlastnosti termínu zdôrazňujú (jednoznačnosť a presnosť, systémovosť, ustálenosť, nosnosť, medzinárodnosť, stručnosť, prekladateľnosť a pod.) Dôležité je tiež spomenúť pojmy, ktoré sa pri definíciách termínu vyskytujú, ide o pomenovanie a pojem. I. Masár (1991, s. 32-33) tvrdí, že **pomenovanie** je jazykové označenie pojmu, ktoré môže byť jednoslovné, viacslovné, pomocou symbolov, číslíc atď. **Pojem** je z oblasti myslenia, je to vlastne zhustenie získaných poznatkov o veci, t. j. myšlienkové zhrnutie, termín je objekt z oblasti jazyka. Niekedy sa tento vzťah dáva do rovnice pojem = obsah, termín = forma.

Podstatným znakom termínu je jeho **nominatívna** (pomenúvacia) **funkcia** a **kognitívna** (poznávacia) **funkcia**. Tieto funkcie sa prejavia len v sfére odbornej komunikácie, do ktorej termíny patria a tu si zachovávajú svoj presný význam a štylistickú neutrálnosť. V inom kontexte môžu pôsobiť štylisticky príznakovo a podliehajú významovým posunom a premenám ako slová z neodbornej slovnej zásoby. Termíny na rozdiel od slov z lexikálnej vrstvy bežného jazyka nemajú za úlohu ani vyjadriť emócie (expresívna funkcia), ani nemajú pôsobiť na adresáta výzvou (apelaatívna funkcia) (Poštoľková – Roudný – Tejnor, 1983, s. 25).

V praxi sa niekedy stretávame s pojmami ako **polotermín**, **nomenklatúrne názvy**, **profesionalizmus**. V stručnosti si tieto výrazy objasníme. Podľa Poštoľkovej, Roudného a Tejnora (1983, s. 30) je **polotermín** pomenovanie, ktoré má odborné zafarbenie a ktoré sa bežne používa v odborných prejavoch, ale nie v striktno vymedzenom význame. Ide väčšinou o slová s významom značne širokým (*faktor*, *operácia*, *sympťóm*, *systém*, *teleso* a pod.). Inokedy sa tieto výrazy pokladajú za medziodborové termíny. **Nomenklatúrne názvy** predstavujú pomenovania systémových jednotiek usporiadaných podľa určitého klasifikačného princípu a tvorených niekedy aj podľa vopred dohodnutých pravidiel. Bujalková (2004, s. 21) dodáva, že názvy sa v nomenklatúre tvoria vedome, a to na základe jestvujúcich slov a koreňov gréckeho a latinského jazyka, resp. z elementov medzinárodného charakteru. Ekvivalentom latinskej nomenklatúry (anatomickej, histologickej, genetickej) je v každom jazyku národná terminológia, ktorá sa chápe skôr ako druhotná.

Profesionalizmy na rozdiel od termínov sú kratšie synonymá opisných termínov. Ide tu o kondenzáciu pomenovaní, o výrazovú úspornosť. Tieto názvy sú utvorené spisovnými prostriedkami a spôsobmi, napr. *plazma* namiesto *krvná plazma*, *polynukleára* namiesto *polymorfonukleárny leukocyt (neutrofil)*, *mononukleára* namiesto *mononukleárny leukocyt (agranulocyt)*. Niekedy sa vyskytnú aj slangové slová, ktoré sú na rozdiel od profesionalizmov nespisovné s expresívne štýlovým zafarbením a sú úplne nevhodné ako termíny (Poštoľková – Roudný – Tejnor, 1983, s. 31). Napríklad slová ako *medina* namiesto *medicína*, *biola* namiesto *biológia*, *chira* namiesto *chirurgia* atď. Jedná sa o odborný (profesionálny) slang, ktorý je príznačný pre ústnu komunikáciu a nemá miesto v písomnom prejave.

Jazyk vedy si vypracúva slovotvorný podsystem, ktorý vyhovuje požiadavkám a funkciám terminologickej lexiky. Kým bežné slová vznikajú z komunikačných potrieb jazykového spoločenstva ako celku, termíny vznikajú ako pomenovania pojmov, ktoré sú úzko späté s profesionálnou oblasťou a sú určené na komunikáciu istej skupiny odborníkov. Platí však aj téza, že popularizácia vedy pomocou prostriedkov populárno-náučného štýlu a prenikania odbornej tematiky do publicistiky prispievajú k šíreniu odborných termínov aj za hranicu vedy. Mnoho termínov si pritom zachováva svoj terminologický ráz, ale mnoho pôvodne odborných názvov sa stáva súčasťou bežnej slovnej zásoby – determinologizuje sa (porov. Buzássyová, 1983; Masár, 1978). Preto dynamické procesy ako terminologizácia a determinologizácia patria k základným prejavom súčasného spisovného jazyka.

Terminologizácia je jazykový proces, pri ktorom sa preberajú slová z bežnej slovnej zásoby do terminologických sústav. Tieto slová tak nadobúdajú v istom vednom odbore, prípadne vo viacerých odboroch platnosť termínu – dochádza k špecializácii, zúženiu významového rozsahu a k ustáleniu vymedzených významových prvkov. Ide o sémantický spôsob tvorenia termínov, ktorý je veľmi produktívny. Slová z bežnej lexiky sa stávajú termínmi v dôsledku sémantického preformovania. Pomocou rozličných sémantických procesov – zužovanie alebo rozširovanie významu – vznikajú tzv. sémantické neologizmy (vznik nového slova so špecializovaným významom). Ako príklad môže slúžiť terminologizácia slova *únava*, keď sa jeho význam *ustatnosť* z bežnej slovnej zásoby porovná s významom *opotrebovanosť* v termíne *únava materiálu*. Terminologizácia je tiež zodpovedná za vznik medziodborových (medzisytemových) homonym (napr. slovo *asimilácia* existuje ako termín v jazykovede, botanike, chémii, politológii). Častá je **homonymia** v oblasti prírodných vied a techniky. Ďalším produktom tohto procesu je aj **polysémia** – vznik mnohovýznamových termínov (napr. slovo *klúč* má

mnohovýznamových termínov (napr. slovo *klúč* má popri základnom význame „nástroj na zamykanie a odomykanie zámky“ aj iné významy: *maticový klúč*, *botanický klúč*, *husľový*, *basový klúč* a iné) (porov. Buzássyová, 1983, s. 135; Masár, 1991, s. 150).

Autori Bosák – Buzássyová – Horecký (1989, s. 269) rozlišujú aj osobitný prípad terminologizácie, tzv. terminologizáciu pomocou spresňujúcich prívlastkov, ktoré sa pridávajú k jectvujúcim termínom alebo aj k slovám bežného jazyka a týmto spôsobom vzniká termín alebo ďalší termín. Takto sa tvoria napr. názvy odvetví: *chémia – spracovateľská chémia*, *malomontážna chémia*, *spotrebná chémia*; názvy procesov: *ochrana rastlín – integrovaná ochrana rastlín* a iné.

Aktuálnym problémom je tiež otázka tzv. **spoluterminov** - slovesá spájajúce sa s istými substantívnymi termínmi majú tendenciu do istej miery sa terminologizovať, stávajú sa poloterminmi, resp. spoluterminmi. Pritom však existuje v textoch (náučných, populárno-náučných a publicistických) aj kolísanie, výber medzi viacerými spoluterminmi (napr. *zavádzať*, *nasadzovať*, *začleňovať roboty do výrobného procesu*) (Buzássyová, 1983, s. 138-139).

Druhý proces – **determinologizácia** sa považuje za protipól terminologizácie. Nie je taký častý ako terminologizácia, ale predsa je zreteľný. Ide tu o stratu významovej určitosti, nadobúdanie nových štylistických hodnôt – termíny sa menia na netermíny a táto zmena spočíva v tom, že termín, ktorý je z významového hľadiska presným pomenovaním pojmu v sústave daného odboru, nadobúda pri použití mimo tejto sústavy iný charakter. Jeho význam sa stáva menej určitý, všeobecnejší, oslabuje sa alebo sa posúva. Tak sa mení aj jeho štylistická charakteristika – prechádza z odbornej vrstvy do publicistickej, príp. hovorovej vrstvy, nadobúda expresivitu a rôznorodjšiu spájateľnosť v textoch (porov. Buzássyová, 1983, s. 135-136; Masár, 1985, s. 366). Slovenský terminológ I. Masár (1991, s. 150) uvádza, že pri determinologizácii dochádza jednak k strate odborného významu slova (termínu) a k jeho odsunutiu do neterminologickej vrstvy, jednak k prenikaniu vedecko-technických termínov z úzkej odbornej sféry do iných oblastí života. Prvý prípad znamená, že sa termín vylúči zo systému termínov aj z odbornej komunikácie, ale v bežnej slovnnej zásobe a neodbornej komunikácii si svoju pozíciu zachováva (napr. fyzikálny termín *váha* bol nahradený termínom *hmotnosť*, ktorý sa používa v sústave fyzikálnych termínov, no v bežnej lexike má stále svoje použitie). V druhom prípade ide o časté používanie termínov mimo ich odbornej sféry, v dôsledku čoho sa termíny začínajú pociťovať ako ostatné spisovné slová. Ich pozícia v príslušnom terminologickom systéme zostáva nezme-

nená (napr. termíny ako *raketa*, *reaktor*, *kontakt* sú platné termíny v príslušných odboroch, hoci dávno prekročili hranice úzkej odbornej sféry).

Determinologizácia zasahuje predovšetkým prevzaté slová, a to preto, že ich význam je menej zreteľný a využívajú sa častejšie v novších vedných odboroch. Napr. slovo *infarkt* má v medicíne presne vymedzený význam, kým v bežnej komunikácii sa používa aj na iné oblasti poškodenia zdravia a v adjektívnej podobe (napr. *infarktový stav*, *infarktová situácia*) sa používa aj v prenesenom význame na označenie akejkoľvek ťažkej situácie. Podobne sa používajú slová napr. *rakovina*, *stres*, *alergia*.

Na záver spomenieme ešte jeden proces, ktorý môžeme považovať za akýsi prechod medzi terminologizáciou a determinologizáciou, ide o **reterminologizáciu**. Pri tomto procese sa prenášajú termíny z jedného odboru do iného, kde nadobúdajú nový význam a použitie v danom odvetví. Podľa J. Dolníka (2003, s. 79) môžeme z tohto hľadiska hovoriť o už spomínanej medzisyستمovej polysémii, resp. homonymii. Z termínu z istej sústavy sa sémanticky derivuje nový terminologický význam včleňovaný do inej sústavy; napr. z významu chemického termínu *valencia* sa sémanticky odvodil lingvistický význam „valencia“ slova.

Literatúra

- BOSÁK, J. – BUZÁSSYOVÁ, K. – HORECKÝ, J. a kol.: *Dynamika slovnej zásoby súčasnej slovenčiny*. Bratislava, Veda 1989.
- BUJALKOVÁ, M.: *Jazykové osobitosti nemeckej lekárskej terminológie*. In: Odborná komunikácia v zjednotenej Európe II. Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici, Fakulta humanitných vied, Jednota tlmočníkov a prekladateľov Praha, 2004, s. 21-23.
- BUZÁSSYOVÁ, K.: *Dynamika v odbornej terminológii*. In: Jazykovedný časopis, 34, 1983b, s. 132-143.
- DOLNÍK, J.: *Lexikológia*. Bratislava, Univerzita Komenského 2003.
- FELBER, H.: *Všeobecná teória terminológie*. In: Kultúra slova, 20, 1986, s. 129-135.
- MASÁR, I.: *O lingvistickom opise terminológie*. In: Kultúra slova, 12, 1978, s. 334-340.
- MASÁR, I.: *Pozoruhodná konfrontácia dvoch vrstiev slovnej zásoby*. In: Kultúra slova, 19, 1985, s. 364-366.
- MASÁR, I.: *Príručka slovenskej terminológie*. Bratislava, Veda 1991.

POŠTOLKOVÁ, B. – ROUDNÝ, M. – TEJNOR, A.: *O české terminologii*. Academia, Praha, 1983.

ROUDNÝ, M.: *Z historie českých definic odborného názvu*. In: *Slovo a slovesnost*, 1977, 38, s. 237-240.